

Stensson_J_2000

Erich Fromm – ett liv i tjugonde århundradet

Jan Stensson

«Erich Fromm – ett liv i tjugonde århundradet,» in: E. Fromm, *Konsten att lyssna*, Stockholm (Natur och Kultur) 2000, pp. 7-42.

Copyright © 2000 and 2023 by the author.

När man nämner Erich Fromms namn i Sverige, blir ofta den första reaktionen: "Var det inte han som skrev *Flykten från friheten*?" Detta verk sammanfattar också på många sätt Fromms intressen i skärningspunkten mellan psykologi, sociologi, socialpsykologi, etik och politik. Det är nu snart sextio år sedan boken publicerades första gången, i början av andra världskriget. Erich Fromms författarskap var mycket omfattande och ännu tjugo år efter hans död utges tidigare opublicerade skrifter. En sådan bok är *Konsten att lyssna* som ger en inblick i Fromms tankar om psykoanalys som klinisk verksamhet. Trots att Fromm för många framför allt är känd som psykoanalytiker, har han publicerat mycket litet som rör psykoanalytisk teknik och metod. *Konsten att lyssna* är alltså ett välkommet tillskott.

Centrala i Fromms psykoanalytiska och socialpsykologiska tänkande är begrepp som "livsödet" och "karaktären". I dessa begrepp ligger hans förståelse av hur livsvillkor och historiska betingelser i en ständig växelverkan med konstitutionellt givna villkor formar våra personligheter. I linje med ett sådant synsätt ligger att vår förståelse av vad en person skrivit får ökad bredd och djup genom en närmare kännedom om hur hans liv har gestaltat sig. Detta gäller naturligtvis i allt högre grad ju längre vi kommer från den tid då personen verkade. Med ökande tidsavstånd saknar vi den medvetna och omedvetna vittförgrenade direktkontakten med tidsandan i vilken skribentens tänkande och formuleringar blev till.

När det nu är hundra år sedan Erich Fromm föddes, finns det skäl att också på svenska ge en bild av en man som påverkat tänkandet hos många av sina samtida. I hans livsbana möter vi några av de dominerande skeendena och ideologiska huvudlinjerna i det tjugonde seklet. Det skulle behövas en grundlig idéhistorisk forskning för att klarlägga det nätverk av ömsesidig inverkan och påverkan som Fromm var en del av. Flera av de idéer och synpunkter som han formulerade har kommit att ingå i det allmänna medvetandet. Genom historiens gång har dock många begrepp utslätats och förlorat den omedelbara förbindelsen

med den innebörd de en gång hade de i sitt ursprungliga sammanhang. Följande biografiska skiss är avsedd att återknyta några av dessa idéer till deras historiska sammanhang genom en skildring av huvuddragen i Fromms utveckling. I skissens natur ligger att större uppmärksamhet ägnas vissa drag, medan annat förbigås. En del av belysningen av Fromms livsgärning sker genom anteckningar om personer som spelade en stor roll i hans liv.

De faktauppgifter som ligger till grund för min bild som av Erich Fromms liv kommer huvudsakligen från hans litterära testamentator Rainer Funk, framlagda i böcker och tidskriftsartiklar. Vidare har jag konsulterat en rad artiklar i psykoanalytiska tidskrifter, huvudsakligen Contemporary Psychoanalysis och International Forum of Psychoanalysis. Mer detaljerade källhänvisningar ges på s 231.

Översättningar av textutdrag samt av verkstitlar som inte publicerats på svenska har genomgående gjorts av mig.

Barn- och ungdomsår

Erich Fromm föddes 1900, samma år som Sigmund Freuds Drömtydning kom ut från trycket. Mycket av Fromms liv och tänkande skulle komma att kretsa kring Freud, fast de två aldrig möttes. Drömtydning skulle bli en viktig inspirationskälla för honom längre fram i livet.

Liksom Sigmund Freud växte Erich Fromm upp i en judisk familj. Fromms familjebakgrund framstår vid en jämförelse som mer stabil och mindre konfliktfylld än Freuds. På både moderns och faderns sida i släkten fanns rabbiner sedan flera generationer bakåt, och de gav den unge Fromm impulser till studier av Talmud. Under tonåren var han på god väg att själv bli rabbin. Fromms förhållande till religion blev mycket annorlunda än Freuds, även sedan han brutit med den ortodoxa judendomen. Fromms socialistiska, anti-kapitalistiska övertygelser kan också härledas till den omgivning han växte upp i, en miljö som har beskrivits som för-kapitalistisk, i det närmaste medeltida. Om Fromms farmors far, Seligmann Bär Bamberger, berättas det att han studerade Talmud så ivrigt att när det kom en kund till den lilla butik han försörjde sig och sin familj på, brukade han fråga: "Finns det ingen annan butik ni kan gå till?"

Under första världskrigets näst sista år, 1917, lämnade Fromm det formella studiet av Talmud. I Heidelberg, där han bedrev sina akademiska studier i sociologi, psykologi och filosofi, var han dock fortfarande under flera år en trogen elev och lärjunge hos rabbinen Salman Baruch Rabinkow (1879-1941). Fromm skriver på ett ställe att han under fem eller sex år besökte Rabinkow nästan dagligen. Huvudsakligen ägnade de sig åt studier av Talmud, men Rabinkow intresserade sig

också för Fromms sociologistudier och doktorandarbete. Fromm skriver att Rabinkow var en människa som man aldrig kände sig främmande för, som aldrig kallpratade. I hans närhet kände Fromm sig aldrig blyg och försagd, utan vågade fritt framföra sina tankar. Rabinkows förhållningssätt måste ha varit en viktig förebild i Fromms senare psykoanalytiska arbete.

Fromm lade fram sin doktorsavhandling 1922. Den hette Den judiska lagen. Ett bidrag till diasporajudendomens sociologi och var ett försök att förstå hur det judiska folket förmått hålla samman som ett folk utan eget land. Fromm undersökte vilken betydelse den judiska lagen haft för de faktiska levnadsformerna under tre olika historiska epoker. Han fann att särskilt chassidismen hade förmått bevara en sådan egenart att den kunde överleva i ett fullständigt främmande historiskt sammanhang.

I Heidelberg väcktes också den unge studentens intresse för buddismen, för Bubers judiska existentialism, Mäster Eckeharts mysticism, Bachofens teorier om matriarkatet och för marxismen. Alla dessa inflytanden kom att fortsätta att påverka honom under hela hans liv och att utgöra resonansbotten för det psykoanalytiska och socialpsykologiska tänkande som han senare utvecklade.

Det var också i Heidelberg som Fromm kom i kontakt med psykoanalysen och lärde känna Frieda Reichmann.

Frieda Fromm-Reichmann

Frieda Reichmann var elva år äldre än Erich Fromm. Hennes mor var med i en förening för kvinnors universitetsstudier, som anordnade en privat gymnasieskola i vilken Frieda gick. I enlighet med faderns önskan började hon sedan studera medicin.

Om sitt första möte med en psykiatrisk patient berättar Fromm-Reichmann ”sen gick jag till allmän förvårdning tillbaka för att tala med honom. Vem kunde ha något att säga till en galen människa?” I München studerade hon för Kraepelin men ogillade hans sätt att demonstrera patienter. Hon skrev sin doktorsavhandling under Kurt Goldstein, känd neuropsykiater, om störd pupillreaktion för ljus hos schizofrena. Under första världskriget arbetade hon tillsammans med Goldstein på det psykiatrisk-neurologiska universitetssjukhuset i Königsberg och de skrev ett flertal vetenskapliga artiklar tillsammans. 1918 flyttade Goldstein över sin verksamhet till ett institut för hjärnskadade patienter i Frankfurt och Fromm-Reichmann följde med.

Då hon sedan ville lära sig psykoterapi flyttade hon till Dresden, där hon arbe-

tade under J H Schultz vid hans sanatorium Weisser Hirsch¹. Fromm-Reichmann beskrev Schultz som "den ende som på allvar praktiserade psykoterapi i Tyskland vid den tiden". Schultz, som kanske är mest känd för utvecklandet av "autogen träning", fick sedermera en framskjuten position i Göringinstitutet – den enda psykoterapeutiska institution som fick existera i Tyskland under nazismen.

Fromm-Reichmann arbetade hårt på sanatoriet, på dagarna med de rika patienterna, på kvällarna med de fattiga, som hon gav de drickspengar hon fått av "rika dumbommar". Samtida med henne som läkare på Weisser Hirsch var psykiatern Hans Prinzhorn, som 1922 publicerade en samling av flera tusen bilder målade av mentalsjuka patienter. I Dresden hade han träffat den berömda dansaren Mary Wigman, som han levde tillsammans med några år. Fromm-Reichmann fick på detta sätt kontakt med flera olika terapiformer. I en uppsats publicerad 1949 skriver hon om hur flera av de mest begåvade av Mary Wigmans elever hade livssvårigheter av schizofrent slag.

Frieda Fromm-Reichmann började sin psykoanalytiska utbildning 1923 med en analys hos Wilhelm Wittenberg i Munchen och fortsatte sedan i Berlin hos Hanns Sachs. 1924 publicerade hon artikeln "Om psykoanalys", i vilken hon för första gången nämner Erich Fromm, som bidragit med fallmaterial. Samma år flyttade hon till Heidelberg där hon öppnade praktik och en psykoanalytisk klinik. Kliniken var organiserad efter strängt judiska principer och kallades skämtsamt för "Thorapeutikum". Alla, både patienter och personal, förväntades bli analyserade. Hon har själv beskrivit verksamheten så här:

Vi analyserade folk som ersättning för att de arbetade på sanatoriet. Jag analyserade hushållerskan och kocken. Och ni kan föreställa er hur det gick om de kom in i en motståndsfas! Det var en vild affär och senare beslöt vi att avsluta det.

En av hennes första analysander blev Erich Fromm. Hon berättar:

Jag började analysera Erich. Och så blev vi förälskade i varandra och slutade. Så mycket förstånd hade vi åtminstone. Erich och jag gifte oss när jag var 36, och vi gifte oss mitt i klinikexperimentet.

Äktenskapet var på många sätt ojämnt. I en självbiografisk bandad intervju berättar Fromm-Reichmann bland annat:

Sen måste jag lära Erich vad han ännu hade att lära sig [för att motsvara de

---

¹ Sanatorium har här inte den begränsade svenska innebörden av sjukhus för lungsjuka, utan avser en mindre, oftast privat klinik, eller ett sjukhem för "nervklena", men ibland också psykoanalytiska patienter.

kliniska kraven för att bli analytiker]. Jag blev tvungen att öppna en avdelning för psykotiker eftersom han måste se dem. Sen fick jag skriva till någon som var chef för den psykiatriska kliniken i Munchen och säga att Erich för sina religionsstudier måste delta i psykiatrisk undervisning. Så fick han sån undervisning ...

Han var en tysk-judisk pojke, så med ord kunde han hjälpa till bra. Han kunde sitta ner och läsa en uppsats ... medan jag och de andra städade och ställde i ordning ...

Hans far sa vid bröllopet att han var så glad över att han gift sig med mig för jag kunde ta så bra hand om honom. Och, vid Gud, hade han inte rätt. Han visste inte vad han sa. Jag gav Erich 600 varje månad. Det vill säga, vårt sjukhus gav honom det. Tre hundra till hans analys och tre hundra att leva på. Många år var jag bitter över det, men nu är det så länge sen. Och på den tiden fick jag en väldig tillfredsställelse av det ... Erich skulle aldrig ha kommit dit [till psykoanalysen] om vi inte hade träffats. Om man tänker på det så var allt han skrev sociologi. De första sakerna var om religion.

1926 blev Fromm-Reichmann ordinarie medlem i den tyska psykoanalytiska föreningen. Vid ett möte talade hon om judiska matritualer, som hon kopplade samman med psykoanalytiska tankar om fadermordet i primitiva samhällen. Hon nämner i föredraget två patienter som bröt ritualen i samband med en förälskelse. Parallellen till hennes eget liv är uppenbar. Vid pesachfesten hade hon och Erich Fromm gått till en park i Heidelberg och ätit osyrat bröd, besvikna på de judiska patienternas bristande intresse för psykoanalys. Också Fromm publicerade vid samma tid en artikel med religiös anknytning, den handlade om sabbaten.

Redan före deras giftermål hade Fromm sökt sig till Wilhelm Wittenberg i Munchen för en fortsättning av sin analys. Medel för detta fick han av sin blivande fru. 1928 fortsatte han sin analys hos Hanns Sachs och avslutade sin egen analytikerutbildning vid Berlininstitutet. Om inledningen till denna analys berättade Fromm långt senare:

Hos Dr Sachs gjorde jag något modigt. Jag hade redan tidigare sett Dr Sachs. Han var tämligen ful, för han hade ingen haka alls. Jag tänkte, han ser verkligen ut som en gris. Då jag ännu var en samvetsgrann lärjunge, visste jag att jag måste säga allt, också om det var svårt. Så jag började – och tittade på honom – ”Eftersom jag måste säga allt, måste jag säga er, att jag, när jag såg er tänkte, ert ansikte ser ut som ett svins.” Dr Sachs svarade på ett enfaldigt sätt, så som en verserad analytiker skulle, men han var djupt kränkt och hade kanske själv problem med sitt ansikte. ”Jag tror inte att ni har någon

aversion mot mig. I garderoben där ute har ni hängt er rock alldeles bredvid min." Men garderoben var mycket trång och jag kunde knappast ha hängt min rock på annat sätt.

Paret Fromm levde tillsammans endast i några år. Vid årsskiftet 1930-31 skildes deras vägar åt, men de kom att också i fortsättningen träffas i yrkessammanhang och i den gemensamma bekantskapskretsen.

Frieda Fromm-Reichmann kom att utföra sin stora livsgärning i arbetet med psykotiska patienter vid sjukhemmet Chestnut Lodge i USA. Dr Fried i Joanne Greenbergs populära bok Ingen dans på rosor har Frieda Fromm-Reichmann som förebild.

Georg Groddeck

Under tiden i Heidelberg lärde Fromm också känna Georg Groddeck. Groddeck är för många främst känd som författaren till *Das Buch vom Es*, Boken om Detet, och namngivare till detta centrala psykoanalytiska begrepp. Det brukar framhållas att "detet" hade olika innebörd för Freud och Groddeck, vilket också är riktigt. Groddecks "Es" var en mycket djup, snarast mytologisk kraft. I en artikel med titeln Georg Groddeck, symbolernas psykoanalytiker skriver Romano Biancoli (1977):

Detet (hos Groddeck) är livets snabbflytande flod som genererar allting; det är fåfängt att söka motsätta sig den och idén att söka styra den är självbedrägeri. "Jaget" existerar inte. Det är en lögn, en språklig artefakt. Det medvetande jaget har om sig självt är en illusion.

Groddeck kallade sig själv "vild psykoanalytiker". Han förestod ett sanatorium, skämtsamt kallat "Satanarium" i Baden-Baden och utövade där bland annat massage. Han har ibland kallats den psykosomatiska medicinens fader, men avvisade själv denna beteckning. Han blev också en inflytelserik psykoanalytiker. Hans brevväxling med Freud och Sándor Ferenczi visar att han haft avsevärt inflytande på tidiga och djärva psykoanalytiska teorier. I hans sanatorium träffade Fromm bland andra Karen Horney och Ferenczi, "som aldrig tröttnade på att sjunga Groddecks lov och att tala om hur gott hans årliga 'analytiska semester' i Groddecks sanatorium gjorde honom".

1931 insjuknade Fromm för första gången i tuberkulos. Groddeck tolkade sjukdomen som uttryck för en konflikt hos Fromm mellan hans önskan att skilja sig från Frieda Fromm-Reichmann och en svårighet att göra det. Separationsprocessen tog verkligen lång tid och först när den var klar kunde Fromm acceptera en inbjudan från Karen Horney att komma till Chicago för att föreläsa.

Groddeck förstod aldrig vad som var på väg att hända i Tyskland efter Hitlers maktövertagande. Frieda Fromm-Reichmann lyckades ordna att han skulle hålla en föreläsning i Zurich. Där bröt han samman och fördes till sjukhus. När Fromm-Reichmann besökte honom på väg till Palestina, steg han upp ur sin säng och följde henne till järnvägsstationen. Därefter fick han ett nytt sammanbrott och dog.

1957 skrev Fromm i ett brev:

Av alla psykoanalytiker som jag lärt känna i Tyskland hade ingen enligt min mening en sådan sanningslidelse, originalitet, mod och en sådan vänsällhet som han [Groddeck], Även om jag inte var hans lärjunge, så influerade hans lärande mig mer än andra lärare. Han hade en sådan storhet att de flesta tyska analytiker var oförmögna att uppskatta honom, och han var en alltför stolt person för att vara till lags och söka popularitet.

I intervjuer 1978 och 1979 gjorde Fromm följande beskrivning av Groddeck och Ferenczi:

Ingen av dem var intellektuell. Till skillnad från flertalet analytiker som föredrog att tillbringa tiden med teoretiserande, var Groddeck och Ferenczi människor som empatiskt kunde ge sig i lag med var och en som de ville förstå, och som kände i sig själva vad de så kallade patienterna berättade för dem. De var mycket mänskliga. För dem var patienten inget objekt, utan en partner. Så var det till exempel typiskt för Ferenczi att han kunde säga "tack så mycket" när han skildes från en patient. Det var inte ett uttryck för artighet – och "tack så mycket" var knappast heller vanligt som artighet – utan det uttryckte hans känsla av delaktighet med patienten.

Karl Landauer

En av Fromms lärare vid Frankfurts Psykoanalytiska Institut var Karl Landauer som handledde Fromms analytiska arbete mellan 1926 och 1928. Han har av någon anledning inte blivit lika känd som flertalet av kollegerna vid Frankfurtinstitutet. Fromm karakteriserade honom som en vänlig, intelligent och känslig kollega med djup uppskattning av Freud. Men just i synen på Freud skilde sig Fromm och Landauer åt. Landauer och hans familj var vänner till familjen Freud och de besökte varandra varje år. Landauer var initiativtagare till att staden Frankfurt tilldelade Freud det betydelsefulla Goethe-priset. Som nämnts träffade Fromm däremot aldrig Freud.

Max Horkheimer hörde till förgrundsgestalterna vid Institutet för socialforskning i Frankfurt. Han gick i analys hos Landauer, beundrade uppenbarligen denne och tog intryck av hans värderingar. Horkheimer erbjöd sig att etablera ett psykoa-

nalytiskt institut med gäststatus inom ramen för socialforskningsinstitutet. En anekdot om Horkheimers analys hos Landauer ger en bild av såväl dessa båda män, som av atmosfären i psykoanalytiska kretsar under det tidiga 20-talet.

Horkheimer berättade om hur det kom sig att han började gå i psykoanalys. Han talade med Landauer och sade att han ville få en djup kunskap i psykoanalys och att han trodde det var möjligt endast genom att själv genomgå en analys. Landauer svarade: "Det är gott och väl, men tyvärr är det inte möjligt. Om jag ska analysera dig, måste det finnas en äkta medicinsk indikation, du måste ha ett symptom att behandla, annars saknas något avgörande". Horkheimer gick hem och tänkte över saken. Han hade faktiskt ett symptom, nämligen att han inte kunde ge en 45-minuters lektion utan anteckningar. Landauer accepterade detta som ett symptom och analysen varade i omkring ett år. Symptomet försvann efter ungefär sex veckor. Horkheimer associerade: "Om jag inte skriver ner allting kommer studenterna att anse mig vara en idiot." Landauer svarade: "An sen, låt dem tro att du är dum." Detta gjorde så djupt intryck på Horkheimer att han från det ögonblicket upphörde att göra anteckningar. Kanske var det detta utbyte med Horkheimer som stimulerade Landauer att skriva essän Om dumhetenspsykosexuella genes. Efter ett års analys sa Landauer. "Vi måste avsluta din analys nu. Den är inte riktigt färdig, men vi kan inte fortsätta; du är för lycklig, allt går för bra. För att fortsätta framgångsrikt, behöver du resa till Berlin så att du inte är hemma hos din fru. Det är det som gör dig så lycklig." Horkheimer stannade dock i Frankfurt.

Landauers krav på ett symptom på lidande för ett meningsfullt psykoanalytiskt arbete kan spåras i de teorier Horkheimer senare utvecklade.

I den spricka som senare uppstod mellan Max Horkheimer och Fromm om inriktningen på verksamheten vid det psykoanalytiska institutet finns en återspeglning av Fromms och Landauers olika synsätt på Freud, Ferenczi och Groddeck. I ett brev 10 mars 1936 skrev Landauer till Horkheimer efter att ha läst en artikel av Fromm:

Medan jag läser din essä (...) med största entusiasm och njutning, kunde jag inte godkänna Fromms text. Den princip han hävdar kan vara korrekt, men jag har de starkaste reservationer mot hans användning av nästan alla citat och alla hans karakteriseringar av personer. Han ser Ferenczi och Groddeck på ett helt annat sätt än jag gör. Att Freud har stora begränsningar behöver man inte tvista om. Men för mig tycks det helt fel att kommentera som Fromm gör om Freuds insisterande på abstinens i det psykoanalytiska sammanhanget. Det är abstinensen som är kardinalpunkten, som ensam gör all forskning möjlig. Freud är sannerligen inte den stränga fader som Fromm ser i honom. Han inte bara står ut med kättare, han till och med provocerar

fram kätteri och försöker ständigt pröva hur vattentätt det till synes redan bevisade är. För min del känner jag en annan person än den Fromm beskriver.

Landauers syn på Groddeck och Ferenczi torde vara färgad av den ryktesspridning om dessa analytiska pionjärer som till stor del hade Ernest Jones som upphovsman. Ernest Jones hade som ordförande i såväl den Brittiska psykoanalytiska föreningen som i International Psychoanalytic Association, IPA, som chefredaktör för International Journal of Psychoanalysis samt i egenskap av Freuds officiella biograf en mycket stark maktställning inom den psykoanalytiska rörelsen. Mer om detta längre fram.

Karl Landauer hade kommit i kontakt med psykoanalysen redan 1912. Han gick i analys hos Freud och upptäckte att Freuds fru Martha kom från familjen Bernays med vilken familjen Landauer var bekant sedan lång tid tillbaka. 1913 blev han medlem i Wiens psykoanalytiska förening. Hans första möte med föreningen blev dramatiskt då det ägde rum just efter att Jung brutit sig loss från psykoanalysen. Under första världskriget arbetade han som militärläkare och träffade samman med Heinrich Meng – en vänskap som kom att ha betydelse för grundandet av Frankfurts Psykoanalytiska Institut. 1922 skriver Landauer:

I över ett år har jag träffat Groddeck och Meng och andra kolleger från södra Tyskland som är intresserade av psykoanalys. Min kollega Westphal har arbetat med mig från hösten efter en intensiv analys. Med hans hjälp har jag nyligen organiserat en grupp studenter vilka jag introducerar i psykoanalys. Under vinterterminen hoppas jag kunna hålla en introduktionskurs.

Frankfurtinstitutet fick en kort verksamhetstid. Officiellt öppnades det i februari 1929. Såväl socialforskningsinstitutet som det psykoanalytiska institutet stängdes i mars 1933 på grund av att psykoanalys, sociologi och marxism av nazisterna sågs som "förjudning" och anti-tyska aktiviteter. Biblioteket demolerades och böcker brändes offentligt. Fem av psykoanalytikerna bestämde sig för att genast lämna Tyskland, bland dem paret Fromm och Landauer. Landauer flydde först till Sverige, men fortsatte efter ett halvår till Holland. Valet av Holland som tillflyktsort utsatte honom efter några år åter för nazismen.

Karl Landauers liv ändades i koncentrationslägret Bergen-Belsen, dit han fördes 1944. I lägret försämrades villkoren snabbt, då tusentals sjuka fångar från de underjordiska fabriker som tillverkade V-bomber, liksom från andra läger, fördes dit. Allt var ett kaos av sjukdom, epidemier, massdöd och även de mest primitiva civilisationsvillkor upphörde att gälla. Tillsammans med en analytikerlev anordnade Landauer en rådgivningstjänst för föräldrar, barn och ungdomar i lägret. De fortsatte också utbildningsanalysen, sittande på två stolar bredvid

varandra. Landauer dog av svält och brist på vätska den 27 januari 1945.

Fromms socialpsykologi och socialforskningsinstitutet i Frankfurt

Det var Fromms barndomsvän, sociologen Leo Löwenthal som förmedlade kontakten mellan Horkheimer och Fromm. 1930 blev Horkheimer direktor för socialforskningsinstitutet i Frankfurt. Fromm var ju redan från början medarbetare i Frankfurts Psykoanalytiska Institut, men hans omfattande kunskaper i såväl psykoanalys som i sociologi och marxistisk materialism gjorde honom också till en efterfrågad medarbetare i socialforskningsinstitutet.

Genom Fromms inträde i arbetet vid socialforskningsinstitutet förstärktes den inriktning det kom att ha under det följande decenniet, nämligen en psykoanalytisk och marxistiskt inriktad social forskning. I uppsatsen Psykoanalys och Sociologi 1930 lägger Fromm mycket av grunderna för sitt senare socialpsykologiska arbete. Han betonar starkt att objektet för sociologin måste vara den enskilda människan och hennes handlande, tänkande och kännande. Människan har inte en "individujsjäl" när hon är för sig själv och en "mass-själ" som träder i funktion när hon är i en grupp eller en massa. Han citerar i detta sammanhang Marx för första gången (utan att nämna hans namn): "Historien gör inget, äger ingen oerhörd rikedom, kämpar ingen kamp. Det är fastmer människan, den verkliga människan som gör allt, äger och kämpar."

Redan 1929 hade Fromm påbörjat en omfattande forskning för att belysa frågan om medveten politisk inställning överensstämde med omedveten motivation hos tyska arbetare och anställda. Denna undersökning innebar såväl teoretiska som metodiska innovationer. Det är den första socialpsykologiska fältforskning som genomförts där psykoanalytiska teorier och metoder kommit till användning. Av en rad skäl – nazismens framväxt och institutets förflyttning till Geneve och senare till New York samt motsättningar mellan Fromm och Horkheimer – kom den inte att offentliggöras förrän 1980, samma år som Fromm dog. Huvudresultatet av undersökningen blev: Alla tillfrågade sade sig stå till vänster politiskt. Men endast hos 15 procent svarade detta mot en omedveten revolutionär personlighetsstruktur. Hos 15 procent var karaktärsstrukturen den omvända, alltså reaktionär. Övriga 70 procent visade en ambivalent inställning som gjorde dem öppna för fascistisk och nationalsocialistisk påverkan.

1930 återkom Fromm till en undersökning som hämtade sitt material från religionshistoriens område. I Kristusdogmens utveckling – en psykoanalytisk studie över religionens socialpsykologiska funktion vidareutvecklar Fromm sin ansats till en psykoanalytisk socialpsykologi. Även om han här ännu uttrycker den psykoanalytiska förståelsen i driftstermer, kan man redan spåra de skiljelinjer som

gjorde att hans tänkande kom att avvisas inom psykoanalysens så kallade huvudfåra. I avhandlingen gör Fromm gällande att vissa medvetna förändringar i de dogmatiska föreställningarna som gjordes under de första tre århundradena efter Kristus kunde förklaras av förändringar i omedvetna själsliga rörelser, vilkas form i sin tur betingades av de kristnas gemensamma livsöden, det vill säga deras andliga, yrkesmässiga, samhällsliga och politiska situation. Fromm pekar på

att sexualdriftens smidighet och rörlighet är grunden till den psykiska strukturens utomordentliga variabilitet och i denna grundar sig därför möjligheten att levnadsödet kan inverka så bestämmande och förändrande på driftstrukturen.

Detta sätt att förstå förhållandet mellan drift och livsöde formulerades delvis i polemik med en av Theodor Reik tre år tidigare (1927) utgiven studie med titeln Dogma och tvångsidé. I denna knyter Reik läran om den korsfäste gudssonen till bortträngt fadershat och jämför de kristnas idéutveckling med en tvångsneurotikers. Han behandlar alla kristna som om de vore en individ oberoende av tid och samhällsförhållanden. Fromm kritiserar detta och pekar på att Reik inte försöker förstå människornas verkliga livssituationer och hur dessa påverkar deras psykiska situation. Här framträder alltså en central skiljelinje mellan en ortodox psykoanalytisk uppfattning av driften som ett huvudsakligen en gång för alla givet och oföränderligt fysiologiskt grundat fenomen, och ett "neofreudianskt" synsätt där driftens uttryck ses som påverkade och formade av människans livsvillkor och historia.

I första numret av Zeitschrift für Sozialforschung, 1932, publicerade Fromm sin kanske viktigaste uppsats Om en analytisk socialpsykologiska metoder och uppgifter. Anmärkningar om psykoanalys och historisk materialism. Den sammanfattade hans egen psykoanalytiska socialpsykologi och utgjorde en programförklaring för den socialforskning som blivit känd under namnet Frankfurtskolan. Första meningen lyder: "Psykoanalysen är en naturvetenskaplig, materialistisk psykologi." Några meningar senare kvalificerar Fromm denna tes: "Den analytiska metoden är alltså uttalat historisk. Den kräver förståelse av driftstrukturen genom levnadsödet." Institutets senare utveckling och förändringar i maktstrukturen inom det har gjort att Fromms betydelse för dess idéutveckling ofta har underskattats.

Redan samma år flyttades institutet över till Geneve. Som tidigare nämnts hade Fromm blivit sjuk i lungtuberkulos 1931 och befann sig under långa perioder i Davos. Inte förrän 1939 blev han slutgiltigt fri från sjukdomen. Rainer Funk påpekar att sjukdomsperioden börjar med skilsmässan från Frieda Fromm-Reichmann och avslutas med den lika smärtsamma separationen från social-

forskningsinstitutet, där man inte längre ville hysa Fromms revision av Freuds psykoanalys.

Emigration till USA

Hösten 1933 fick Fromm en inbjudan av Karen Horney att föreläsa vid det psykoanalytiska institutet i Chicago. Han tog då också ett antal kontakter för att utreda om det vore möjligt att förlägga en filial till socialforskningsinstitutet i USA eller att helt överflytta verksamheten dit. Följande år reste Horkheimer över till USA och Fromm återkom dit i maj som emigrant. De övriga medlemmarna i institutets kärngrupp, Herbert Marcuse och Leo Löwenthal, kom till New York under juli månad. Socialforskningsinstitutet fick i USA namnet International Institute for Social Research.

Medlemmarna i gruppen hade stora förväntningar på möjligheterna att vidareutveckla sin så kallade kritiska teori, som innefattade olika politiska, socialpsykologiska, kulturella och filosofiska idéer. Särskilt ville man fullfölja det påbörjade arbetet om den auktoritära karaktären och familjens roll som förmedlare av samhällets normer.

Tyngdpunkten i Fromms eget tänkande och skrivande kom alltmer att ligga i utformandet av en teori om den auktoritära karaktären. Han hade förut arbetat med den under benämningen den sado-masochistiska karaktären, men tog nu alltmer avstånd från den freudianska förståelsen av driftsbegreppet.

Begreppet "karaktär" började utvecklas inom psykoanalysen redan före första världskriget, främst av Freud och Karl Abraham. 1908 utkom Freuds uppsats *Character und Analerotik*. Freud själv fullföljde aldrig ansatsen till en psykoanalytisk karaktärslära. Under 1920- och 30-talen var karaktärsbegreppet ett av de forskningsområden som oftast sysselsatte psykoanalytiker, men även forskare inom exempelvis socialpsykologin. Inom psykoanalysen torde Wilhelm Reichs *Charakteranalyse* vara det mest kända verket.

I uppsatsen *Den psykoanalytiska karaktärsläran och dess betydelse för socialpsykologin* (1932) utgår Fromm från Freuds och Abrahams arbeten. Men för Fromm fick "karaktär" alltmer betydelsen av en organisation av relativt stabil natur som hos människan ersatte djurens instinktmönster. Fromm tänker sig att ett samhälles karaktär bland annat bestäms av en omedveten libidinös struktur. Utformningen av denna struktur är i sin tur betingad av olika faktorer som exempelvis ekonomiska och politiska förhållanden. De för ett samhälles invånare typiska och genomsnittligt likartade karaktärsdragen kallar Fromm "social karaktär". Den förmedlas till samhällets medborgare i första hand genom familjen. Genom uppfostran undertrycks vissa pregenitala strävanden, medan andra

förstärks. Det sätt på vilket detta sker och hur sublimeringar och reaktionsbildningar hanteras bidrar till att barnet internaliserar sitt samhälles sociala karaktär. Denna process sker huvudsakligen på omedveten nivå. Den sociala karaktären utgör på detta sätt en viktig produktivkraft, som är av avgörande betydelse för möjligheten till förändringar av produktionsförhållanden, samhällsordning, och medvetna föreställningar om samhället. Försök att förstå samhällsförändringar genom ekonomiska förändringar och medvetna informationseller attitydkampanjer kommer att misslyckas om man inte tar med den sociala karaktären med dess omedvetna underlag i beräkningen.

1936 utgavs Studier kring auktoritet och familj till vilken Fromm bidrog med den socialpsykologiska delen och det teoretiska konceptet för flera av de undersökningar av auktoritära förhållanden som institutet genomförde under 30-talet.

Under de följande åren ägnade Fromm mycken tid till bearbetningen av det stora, redan tidigare (1929) insamlade materialet om tyska arbetares medvetna och omedvetna politiska inställning. När arbetet började bli färdigt för publicering visade sig Horkheimer ambivalent och förklarade slutligen att det inte fanns pengar till tryckning. Spänningar hade på olika sätt börjat byggas upp mellan de båda männen som dittills visat varandra en ömsesidig idealiserande högaktning. Motsättningarna kristalliserades kring Freuds driftsbegrepp och Fromms kritik och förslag till förändring av detta. Horkheimer sökte stöd hos Theodor Adorno som först i brev och sedan personligen varnade för Fromms inflytande. I februari 1937 inbjöd Horkheimer Adorno att bli fast medarbetare vid institutet. Samtidigt arbetade Fromm på en "grundläggande uppsats", där han tog på sig uppgiften att klarlägga "hur man kan förstå karaktärs- och driftsstruktur som en anpassning till förhandenvarande samhällsliga förhållanden och inte göra erogena zoner till orsaker". Hans tänkande påverkades vid den här tiden alltmer av Karen Horney, till vilken han hade en nära relation såväl yrkesmässigt som privat, och av kulturanthropologerna Margaret Mead och Ruth Benedict. Även Harry Stack Sullivans tänkande började få betydelse för honom.

Fromms uppsats stötte alltså på häftigt motstånd hos institutskollegerna. Fromm erbjöd en grundlig omarbetning fast han ansåg att de grundläggande idéerna var riktiga. Uppsatsen blev dock aldrig tryckt av institutet. Förvaltaren av Fromms litterära kvarlåtenskap, Rainer Funk, återfann 1991 uppsatsen i ett bibliotek i New York och utgav den med titeln Hur den psykiska strukturen bestäms av samhället. Om metod och uppgift för en analytisk socialpsykologi. Funk anser att uppsatsen kan sammanfattas i tre teser:

1. I den psykiska strukturen finns två skilda element: de naturligen givna fysiologiska drifterna och de historiska impulserna som utvecklas i den samhällsliga processen.
2. Livsprocessen, där de fysiologiska behoven ingår som en del, och inte fysiologin, utgör den materiella bas, ur vilken människans psykiska struktur måste förstås.
3. Skilda samhällens olika produktions- och livsförhållanden leder till olika, för respektive samhälle typiska karaktärsstrukturer.

I maj 1939 fick Fromm besked om att institutet från oktober inte längre kunde betala hans lön och att han måste entledigas från sin tjänst.

Karen Horney, Harry Stack Sullivan och psykoanalysens utveckling i New York

Fromm och Karen Horney hade träffats hos Georg Groddeck i Baden-Baden i början av 30-talet, och under sin psykoanalytiska

utbildning i Berlin lärde Fromm närmare känna sin femton år äldre kollega. Efter Fromms emigration till Amerika tillbringade paret mycket tid tillsammans. Fromms lungtuberkulos gjorde sig åter gällande och han fick gång på gång uppsöka högt belägna orter med gott klimat eller företa sjöresor (Santa Fé, Mexico och i Colorado tre månader 1934, kryssning med Empress of Britain vintern 1934-35, Alberta, Kanada, Seattle, San Fransisco, Santa Barbara, Los Angeles och Santa Fé sommaren 1935, Bermuda i april 1936, Mexico i juli 1936 till mitten av september, kryssning till Västindien december 1936, Kalifornien sommaren 1937, Arizona februari 1938, Paris, Rivieran, Lugano sommaren 1938, Davos hösten 1938). Karen Horney följde med på flera av dessa resor. Horkheimer klagade i brev till Landauer över Fromms många resor: "Fromm har redan rest över halva kontinenten" (januari 1937), [Fromm har ännu inte återhämtat sig och] "befinner sig på en skön ort i Arizona, några dagsresor härifrån" (mars 1938).

Samtidigt med sin kamp mot tuberkulosen plågades Fromm av stor oro för den politiska utvecklingen i Europa. Redan 1934 skrev Fromm till Horkheimer: "Jag uppskattar krigsriskerna 1935 i Europa till 50 procent." I december 1937 skriver han: "1 världen ser det förfärligt ut", och i slutet av februari 1938: "De politiska underrättelserna förra veckan var ju värre den ena än den andra. Nyheterna om den nya Moskvaprocessen är fruktansvärda." Horkheimer höll däremot i ett brev till Fromm september 1938 "ett krig där Frankrike och Tyskland befinner sig på motsatta sidor för osannolikt också under nästa år".

I december 1938 är tonen i Fromms brev till Horkheimer ändå positiv: "Men då

jag nu vet att jag kan resa [tillbaka till USA] om ca fyra veckor, är jag full av förväntan. Med min hälsa blir det allt bättre och läkaren lovar mig att om fyra veckor kommer mina lungor att vara bättre än någonsin under de senaste fem åren. Mina njurar är också åter helt i sin ordning och jag känner mig allmänt åter som någon som kan använda sina krafter,” Tack vare nya mediciner var Fromm nu för alltid fri från sin tuberkulos.

Den långa sjukdomsperioden med återkommande resor till hälsosammare klimat måste ha gjort det svårt för Fromm att under denna period bygga upp en fungerande psykoanalytisk praktik. Den tid och kraft han hade gick huvudsakligen åt till socialpsykologisk forskning, skrivande och konflikterna med kollegerna på socialforskningsinstitutet. Kontakten med Horney, Sullivan och flera andra amerikanska analytiker gjorde dock att Fromm behöll kontakten med psykoanalysen och därtill i en krets där åsikterna om såväl teori som praktik låg nära hans egna. Sullivans tankar om psykiatri som en vetenskap om interpersonella relationer hade många beröringspunkter med Fromms socialpsykologiska ansats för psykoanalytisk teori och metod. Också Horney hade börjat formulera tankar om kulturella inflytanden på det mänskliga psyket. Tillsammans med William Silverberg, Edward Shipley och Clara Thompson träffades de varje vecka under flera år. Sullivan kallade skämtsamt gruppen för Zodiak-klubben. Sullivan representerades av en häst, Clara Thompson av en katt, Silverberg av en gasell och Karen Horney av en vattenbuffel.

Relationen mellan Fromm och Horney var under andra hälften av 30-talet intensiv såväl erotiskt som på andra sätt. Fromms snabba berömmelse efter publiceringen av *Flykten från friheten* (1941) väckte uppenbarligen avundsjuka hos Horney. Båda hade också andra nära relationer. Horney till teologen Paul Tillich och författaren Erich Maria Remarque, Fromm med dansaren och koreografen Katherine Dunham.

Under slutet av 1930-talet och början av 40-talet skedde en dramatisk utveckling i New Yorks psykoanalytiska värld där olika ideologiska strömningar och personliga motiv blandades i olika formationer. Till denna turbulens bidrog såväl utvecklingstendenser med rötter i Amerika som invandringen av psykoanalytiker från Europa till följd av nazismens framväxt.

Harry Stack Sullivan har någon gång kallats den ende genuint amerikanske nydanaren av psykoanalysen. Han hade under 1920-talet byggt upp en egen behandlingsavdelning för unga psykotiska patienter, med en noga utvald personal som han också handledde i ett terapeutiskt arbetssätt. Erfarenheterna från detta arbete utgör grunden i den interpersonella psykiatri som Sullivan formulerade. Han var också intresserad av psykoanalysen, bland annat som den presenterats av Ferenczi vid en föredragsresa under slutet av 20-talet. Ferenczi hade

vid denna tid utvecklade tankegångar kring överföring, motöverföring och objektrelationer som låg närmare Sullivans eget synsätt än den jagpsykologi som annars dominerade i USA. För att få närmare tillgång till denna psykoanalytiska skola uppmanade Sullivan sin kollega Clara Thompson att resa till Budapest för att gå i analys hos Ferenczi. Han avsåg att själv sedan få en läroanalys hos henne. Thompson reste till Ungern 1928 och återkom till USA först 1933. Då fortsatte hon sin analys hos Fromm, som ju kände väl till Ferenczis arbete samtidigt som han hade ett socialpsykologiskt synsätt som lät sig väl förenas med Sullivans interpersonella teorier.

Karen Horney och Clara Thompson var båda medlemmar i New York Psychoanalytic Society, då som nu en av de starkaste psykoanalytiska föreningarna. De började föra in tankegångar som betonade den analytiska relationens betydelse i handledning och undervisning, liksom tankegångar om kvinnans psykologi som ifrågasatte delar av Freuds teorier. Deras undervisning väckte ett ökande intresse bland utbildningskandidaterna och samtidigt ett tilltagande motstånd bland de ortodoxa analytikerna. Motsättningarna kulminerade 1942 då Horney framtogs uppdragen som utbildningsanalytiker och lärare vid utbildningen.

Horney bildade tillsammans med Thompson och några ytterligare analytiker en ny organisation, The Association for the Advancement of Psychoanalysis. Erich Fromm erbjöds att endast bli hedersmedlem, då han inte var utbildad läkare, något som därtills hade varit ett krav för analytiker i USA. Fromm var inte nöjd med detta utan krävde att få status som utbildningsanalytiker. I november 1941 bestämde man att tillmötesgå hans begäran, men han fick fortfarande inte undervisa i kliniska kurser. Något senare begärde flera kandidater att Fromm skulle få ha seminarier i psykoanalytisk teknik, men kollegiet avsåg denna begäran. Clara Thompson solidariserade sig med Fromm och lämnade organisationen. Tillsammans med bland andra Harry Stack Sullivan och Frieda Fromm-Reichmann skapade nu Thompson och Fromm vad som något senare fick namnet William Alanson White Institute of Psychiatry, Psychoanalysis and Psychology, WAWI.

William Alanson White Institute

I det nybildade institutet fick Fromm äntligen en icke ifrågasatt position. Han blev inte bara utbildningsanalytiker, han fick rätt att undervisa i alla slags kurser – även de kliniska. Ja, han blev till och med ordförande i kollegiet. Åren 1944 till 1950 var han intensivt sysselsatt med uppbyggnaden av institutet. Det gav honom också möjlighet att vidareutveckla sina tankar om psykoanalytisk metod och att omsätta dem såväl i eget psykoanalytiskt arbete som i handledning och undervisning.

Något år efter den definitiva brytningen med Karen Horney blev Fromm bekant med Henny Gurland och de gifte sig i juli 1944. Henny Gurland hade ett äventyrligt liv bakom sig. Hon gifte sig 1922 med Otto Rosenthal, fick efter ett år sonen Joseph och skilde sig 1929. Hon engagerade sig inom socialdemokratin och var fotograf vid tidningen *Vorwärts* vid Hitlers maktövertagande. Efter en husrannsakan flydde hon till Bryssel, återvände 1934 till Tyskland i hemlighet för att smuggla ut sonen. 1936 gifte hon sig med Rafael Gurland. 1939 bodde de i Paris och han deltog i kriget på den franska sidan och hamnade i tysk fången skap 1940. Tillsammans med sonen och Walter Benjamin försökte hon ta sig över till Spanien. De greps vid gränsen och hotades med att återföras till Frankrike då de inte hade något utresevisum. Henny Gurland blev vittne till Walter Benjamins självmord, maskerade det som en hjärtekollaps och ombesörjde hans begravning. För att inte få några problem på grund av Walter Benjamins död tillät gränsvakterna Henny och Joseph att resa vidare.

Erich Fromm och Henny Gurland fick inga barn, men Fromm engagerade sig mycket starkt som styvfar för "Josi". Henny började efter några år få allt svårare reumatiska smärtor, för vilka man inte hittade någon bot. 1950 flyttade paret till Mexico där hon avled i juni 1952. Erich Fromm stannade kvar i Mexico till 1973.

Även efter flytten till Mexico bibehöll Fromm kontakten med William Alanson White Institute. Han tillbringade några månader varje år i New York för att hålla föreläsningar och kliniska seminarier. Utvecklingen vid institutet blev inte problemfri. 1956 lämnade exempelvis en grupp på tjugofyra läkare in en petition där de framförde att de kände sig isolerade från andra psykoanalytiska institut genom att de undervisades i icke-ortodoxa teorier, och att även psykologer och personer från andra professioner undervisades vid institutet. De framförde sin "vördsamma begäran att analytikerrådet skulle överväga utbildningen av psykologer med hopp om att dessa kunde övertalas att avbryta sin praktik". Detta var en attack riktad direkt mot grundarna av institutet och deras idéer om psykoanalys och psykoanalytisk utbildning. Fromm framförde att "resolutionen pekar på en attack mot institutet genom en anda av konformitet och opportunistisk Efter flera möten avslogs petitionen. I en rapport sammanfattades: "Analytikerna [vid WAWI] avvisar alla de skäl som framförts i petitionen som grundade i prestigeladdad opportunistisk ... De konfirmerar principen att permanent fortsätta utbildningen av psykologer vid Institutet... Det framfördes att vi bör hålla i minnet att det viktigaste skälet till vår separata existens är vår särskilda teoretiska inriktning i psykoanalysen, baserad på Sullivans och Fromms undervisning, och att vårt viktigaste långsiktiga mål är att utveckla, utvidga och berika denna."

Vid institutets 50-årsjubileum 1993 med deltagande av mer än 900 psykoanalytiker betygade flera deltagare den stora betydelse den interpersonella riktning-

en har haft och fortfarande har för nutida psykoanalys.

Mexico

Fromms flyttning till Mexico betingades i första hand av Henny Gurlands sjukdom. Men det fanns också ett intresse av att bygga upp en psykoanalytisk verksamhet där. Under åren 1951 till 1956 utbildade Fromm en första grupp analytiker och vid avslutningen av kursen bildades Sociedad Psicoanalítica Mexicana. Som utbildare av den första gruppen mexikanska analytiker bidrog flera av Fromms kolleger i New York. För Fromm, en tysk emigrant, med sin punktliga, metodiska och disciplinerade karaktär, innebar mötet med den mexikanska livsstilen åtskilliga påfrestningar. Salvador Millan har skildrat en del av svårigheterna i artikeln Mexican time: A point of view. Hur uppfattade exempelvis mexikanerna den psykoanalytiska idén om bestämd tid och bestämd plats?

Denna disciplin och för den delen vilken som helst, uppfattades oundvikligen av många mexikaner som "auktoritär". Den auktoritära principen säger i sin mexikanska variant att den som har auktoritet kan ge order, men det är den andres sak om han lyder eller vägrar ... Ett tidsschema ses därför som ett försök att hävda auktoritet, vilket den andre underkastar sig eller upprepar sig emot.

Enligt en annan av Fromms elever, Jorge Silva Garcia, innebar mötet med Mexico djupgående förändringar i Fromms karaktär:

När han var här hos oss första året, framstod hans blick ofta som högmodig, ett högmod som också kom till uttryck i hans uppträdande. Hans självanalys, hans ökande kärleksförmåga, hans livsglädje och hans kreativa förmåga ledde emellertid till en märkbar förändring, så att han blev en vänligare, älskvärdare och enklare människa ... Den högmodiga fåfängan från hans första år kom aldrig tillbaka.

Fromm hade redan i ungdomen intresserat sig för zenbuddism. Men inte förrän Daisetz T Suzuki besökte Mexico 1956 började Fromm känna att han riktigt kunde förstå vad det handlade om. 1957 anordnade Fromm ett seminarium tillsammans med Suzuki och 1960 utgav han Psychoanalysis and Zen Buddhism. Kontakten med zenbuddismen innebar en återkoppling till de mystiska traditioner som han studerade som ung. Han fascinerades av Suzukis erfarenheter av att bli ett med objektet för en sinnesförnimmelse, som en ros eller en katt. (Vid ett av Suzukis besök hos Fromm saknade man honom en lång stund. Det visade sig att han i tre timmar suttit och tittat på en katt.) För Fromm stod erfarenheten att vara ett med objektet i samklang med humanismens djupaste rötter. Dess djupaste idé menade han vara att hela mänskligheten är innefattad i varje män-

niska och att människan utvecklar sin humanitet i den historiska processen.

Ett år efter Henny Gurlands död gifte Fromm sig för tredje gången, med Annis Freeman från Philadelphia. Inte så långt därefter utkom Fromms Kärlekens konst. Fromms sista äktenskap blev också hans längsta, det varade från 1953 till hans död 1980.

I Mexico kom Fromms socialpsykologiska och politiska intressen till uttryck på många sätt. Tillsammans med Michael Maccoby genomförde han en socialpsykologisk studie av bönderna i en mexikansk by – ett slags pendang till studien av arbetare i tjugotalets Tyskland. Den mexikanska studien publicerades 1970, alltså tio år före den tyska, med titeln Psykoanalytisk karaktärlära i teori och praktik: Samhällskaraktären i en mexikansk by.

Under åren i Mexico vidgades Fromms kontaktnät och han engagerade sig alltmer i globala frågor, hela tiden med en humanistisk-socialistisk grundinställning. Han samarbetade med personer som pedagogerna Ivan Illich och Paolo Freire. Bland de böcker han utgav under dessa år kan nämnas Sigmund Freuds mission, Människohjärtat, Den destruktiva människan.

De sista åren av sitt liv tillbringade Fromm i Locarno i Schweiz, där han avled 1980.

Fromm och den psykoanalytiska rörelsen

De biografiska data som har presenterats har redan visat på en rad svårigheter, komplikationer och motgångar i Fromms psykoanalytiska karriär. Låt mig rekapi-
tulera:

Fromm förälskade sig i sin första analytiker, Frieda Reichmann, avbröt analysen och gifte sig med henne. Fromm var med om att bilda ett psykoanalytiskt institut i Frankfurt 1929. Redan efter något år ledde Hitlers maktövertagande till att institutets lokaler och böcker förstördes och att det måste stängas. Vid emigrationen till Amerika ledde den där förhärskande traditionen att endast acceptera läkare som analytiker till att Fromm, trots att han uppskattades som föreläsare, fick återkommande svårigheter att etablera sig som utbildningsanalytiker och seminarieledare i kliniska seminarier. Först sedan William Alanson White Institute grundats blev han tillerkänd sådana funktioner. Men även här kom han att ifrågasättas som "lekman".

Samtidigt hade Fromm fortsatt problem med sitt medlemskap i International Psychoanalytic Association, IPA. Fromm hade efter sin emigration till Amerika inte betalat sin medlemsavgift till den tyska föreningen. Han fick ett ultimatum att betala 2ii mark före i mars 1935. Han skulle annars inte anses vara intresse-

rad av medlemskap. Fromm skrev genast och bad att få göra avbetalningar på sin skuld då han inte kunde betala hela summan genast och klargjorde att han naturligtvis ville kvarstå som medlem. Ett år senare aktualiserades åter Fromms medlemskap. Vid föreningsmötet 1935 i den tyska psykoanalytiska föreningen, DPG, hade analytikerna efter påtryckningar från de nazistiska makthavarna beslutat att rekommendera judiska medlemmar att avsäga sig medlemskap för att säkra den tyska psykoanalysens fortsatta existens. Liksom andra analytiker i samma situation fick Fromm efter en tid i stället ett så kallat "Nansen"-medlemskap i IPA. Denna form av direktmedlemskap hade införts med "Nansen-pass" för ryska krigsflyktingar utan medborgarskap som förebild.

1953 upptäckte Fromm att han inte längre fanns med på IPA:s lista över direktanslutna medlemmar, trots att han varken av sagt sig medlemskap eller fått besked om att han var utesluten. Han skrev till IPA:s sekreterare, Ruth S Eissler, och frågade om sin medlemsstatus och fick till svar att den tidigare tyska psykoanalytiska föreningen inte längre existerade. Beträffande hans direktmedlemskap fick han veta att denna typ av medlemskap hade upphävts 1949. Emellertid hade det utsetts en kommitté som skulle ge de "lekmän" i USA som inte var medlemmar i europeiska föreningar en möjlighet att återfå medlemskap i IPA. Hon skrev vidare att hon visserligen inte kunde förutsäga kommitténs rekommendationer men att "personligen antar jag att var och en som inte står för psykoanalysens grundläggande principer ändå inte är intresserad att bli medlem i International Psycho-Analytic Association, som ansluter sig till dessa principer". Detta var ett klart ifrågasättande av Fromm. Han svarade:

"Jag anser mig själv dela dessa principer, men frågan är hur brett eller snävt International Psychoanalytic Association tolkar dem. Det är inte heller en fråga om att jag önskar bli medlem i IPA utan om skälen till att jag fråntagits medlemskap."

Mot bakgrund av alla dessa svårigheter är det inte konstigt att Fromm kom att intressera sig för tillkomsten av en ny internationell psykoanalytisk organisation som inte primärt var intresserad av dogmatik, renlärlighet och byråkratiska normer, utan av det radikala i psykoanalytiskt tänkande. I mars 1961 skrev han till ordföranden i den tyska psykoanalytiska föreningen (som inte givits återinträde i IPA efter kriget) och föreslog ett möte för att undersöka möjligheterna att bilda en internationell organisation för olika grupper av psykoanalytiker som av olika skäl inte var med i IPA. Detta ledde fram till en serie av internationella kongresser, så kallade "Forum för psykoanalys". 1962 bildades International Federation of Psychoanalytic Societies, IFPS. I inledningen av dess stadgar sägs att "IFPS tar ställning för pluralism i psykoanalytisk teori och praktik, såväl som för ett mellandisciplinärt utbyte vad beträffar angelägenheter av makro- och mikrosocialt

intresse. Fullständig organisatorisk och vetenskaplig autonomi liksom lika värde för alla medlemsorganisationer är grundläggande villkor för federationen.”

Striden om Rank och Ferenczi

Fromms konflikt med det psykoanalytiska etablissemang, liksom brytningen med bland andra Horkheimer och Landauer, blir inte begriplig om den inte sätts in i sammanhang med Fromms ställningstagande för Ferenczi, Groddeck och Otto Rank och hans påvisande av Ernest Jones smutskastande av dessa. Det handlar om ett av de mörkaste kapitlen i psykoanalysens historia.

Fromm gjorde tidigt insatser för ett klarläggande av skeendena kring Jones och den ortodoxa psykoanalysens sjukförklaring av Rank och Ferenczi. Då denna historia samtidigt belyser centrala aspekter av stämningar och skeenden i den psykoanalytiska rörelsen under Fromms verksamma år och hans förhållande till dessa, skall jag ge en relativt utförlig redogörelse. Det är inte heller förrän nu, snart sjuttio år efter Ferenczis död, som ledande personer i IPA börjar erkänna riktigheten i de förhållanden som Fromm lade fram redan på 50-talet. 1996 tog dåvarande presidenten i IPA, Horacio Etchegoyan, det ovanliga initiativet att rätta till bristen att Sándor Ferenczi saknades i listan över IPA:s presidenter.

Som framgått tidigare kom Fromm i kontakt med Ferenczi i slutet av 20-talet i George Groddecks sanatorium i Baden-Baden. Han tog uppenbarligen djupa intryck av båda dessa analytikers arbetsmetoder och tänkande. Ferenczi var vid den tiden inne i sitt nytänkande om vissa inslag i såväl den teori som den metod som gällde som ortodox psykoanalys. Redan 1924 hade Ferenczi och Rank publicerat en bok Målsättningar för psykoanalysens utveckling (*Entwicklungsziele der Psychoanalyse*) som väckt upprörda känslor i det psykoanalytiska etablissemang. Det ledde till att Otto Rank utslöts ur IPA och av dess ordförande, Ernest Jones, förklarades som psykotisk. För Ferenczis del kom det till en kulmen i samband med hans uppsats *Språkförvirring mellan den vuxne och barnet* (*Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind, Confusion of tongues between adults and the child*), som han efter mycken tveksamhet hos Freud och Jones fick läsa upp vid den psykoanalytiska kongressen i Wiesbaden 1933. Jones hindrade däremot en publicering i *International Journal of Psychoanalysis*. Först 1949, sexton år senare, i ett särskilt Ferenczi-häfte, trycktes uppsatsen för första gången på engelska.

En av de ”hädiska” (i den psykoanalytiska rörelsen använder man gärna termer som ”avfälling”, ”kättare” eller diagnostiska uttryck som ”psykotisk” om oliktänkande) tankar som Ferenczi för fram i sin nu berömda uppsats, är att i några fall kan Freuds tidiga hypoteser om att barn utsatts för sexuella trauman av närstå-

ende vuxna vara riktiga och ge psykologiska störningar som kräver en speciell terapeutisk hållning som avviker från den traditionella psykoanalysen. Utifrån sina erfarenheter med dessa patienter fann Ferenczi att det vid tidiga trauman sker en sorts splittring av psyket, så att livet kan fortsättas, kanske utan att omvärlden märker någon större skillnad, på bekostnad av att en del av personligheten helt hålls dold. Han påpekar också att det krävs två sekvenser för att göra traumat skadligt. Den första sekvensen är själva den traumatiska episoden, den andra är när barnets upplevelse avisas eller förnekas av personer det är beroende av, i regel mamman. Ferenczis teorier och observationer gäller inte bara sexuella trauman, men han påpekar att sådana förekommer även i de bästa familjer. Av både erfarenhet och av teoretiska skäl hävdar Ferenczi att i det terapeutiska arbetet med patienter som är skadade på detta sätt, kan vissa aspekter av den traditionella "frustrerande" psykoanalytiska hållningen inte bara vara verkningslös, utan aktivt skadlig. Analytikerns tystnad och "neutrala" ställningstagande blir en upprepning av moderns avisande och ett förnekande av det trauma som fadern i värsta fall utsatt barnet för.

På vägen till Wiesbaden-kongressen 1932 stannade Ferenczi i Wien och läste sin uppsats för Freud. (Den hade då titeln Vuxnas passioner och deras inverkan på barns sexual- och karaktärsutveckling?) I en rapport till sin dotter Anna skrev Freud följande dag att Ferenczi utstrålat en iskyla, börjat läsa utan att först hälsa, att han regredierat helt till Freuds gamla teorier, och att han infogat en passus om nödvändigheten av att acceptera patienters kritik och att analytikern skulle erkänna sina fel för dem.

Den sista punkten hade anknytning till förhållandet mellan Freud och Ferenczi. Ferenczi hade gått en kort analys (tre perioder om två till tre veckor) hos Freud och gjorde ansträngningar att få återuppta arbetet, men hade avisats av Freud. Han ville få Freud att acceptera de aggressiva känslor han kände i överföringen, och att också erkänna att han gjort fel när han inte tidigare gjort detta. Med modernt psykoanalytiskt språkbruk skulle man säga att Freud inte förmådde härbärgera Ferenczis aggressiva och självhävdande känslor, utan agerade ut sin kränkning av denna självständighet hos sin analysand. Här är inte platsen att gå närmare in på hela det intrikata förlopp som kom att utspela sig. En utmärkt, källkritisk redogörelse finns i uppsatsen *Flight into Sanity. Jones's allegation of Ferenczi's mental deterioration reconsidered* av Carlo Bonomi, publicerad i *International Journal of Psychoanalysis*, 1999, 80: 507.

Under åren alltifrån Ferenczis död 1934 pågick en sjukförklaring av honom, i en första fas huvudsakligen inofficiellt, muntligen och i form av brevväxling mellan Freud och Jones, men även omfattande andra personer i psykoanalysens inre cirklar.

Den andra fasen i patologiseringen av Ferenczi skedde genom ett offentliggörande av de påståenden som cirkulerat. Det inleddes med Jones skildring (1957), i tredje delen av hans Freudbiografi, av Ferenczis mentala ohälsa som en progredierande sjukdom med begynnelse i Amerikaresan 1926/27. Jones anklagelser, som också omfattade Rank, godtogs utan ifrågasättande av det psykoanalytiska etablissemangen och även av utomstående personer. I en recension i New York Times Book Review drevs Jones påståenden ännu längre. Det kom protester från personer som kände Rank och Ferenczi, men Rank fortsatte att klassas som mentalsjuk långt in på 80-talet i psykoanalytisk litteratur. I sin biografi över Rank skriver Lieberman: "Med hänsyn till utsträckningen och omfattningen av attackerna på Rank, utmärker de sig bland exemplen på psykoanalytiska karaktärsdåd."

Den som på ett mer samlat sätt tog upp Jones skildring av Rank och Ferenczi var emellertid Erich Fromm. Genast efter publiceringen av del tre av Freudbiografien började Fromm samla in vittnesmål från personer som träffat de båda männen under deras sista år. Han publicerade 1958 resultatet i artikeln Psykoanalys — vetenskap eller partilinje och åter ett år senare i boken Sigmund Freuds mission. På grundval av dessa vittnesmål från personer som, till skillnad från Jones, varit i nära kontakt med Rank och Ferenczi fann Fromm att:

Jones påståenden om Ranks och Ferenczis psykoser måste betecknas som osanna och öppna för misstanken att de är fabricerade av önsketänkande, motiverat av gammal personlig avundsjuka och för att rädda Freuds namn från kritiken att ha varit ovänlig och hård mot män som var honom djupt tillgivna.

Fromm gick längre än så. Han menade att Jones berättelse var uttryck för en partilinje – en omskrivning av historien av stalinistiskt slag och att Rank och Ferenczi betecknats som psykotiska på samma sätt som stalinister kallade olikänkande för spioner och förrädare. Rank och Ferenczi var förlorare i en strid mellan olika fraktioner. Fromm hävdade att psykoanalysen styrdes av en steril byråkrati, upptagen av småaktiga intriger och ränksmideri som hade litet att göra med Freuds storhet och verkliga radikalism.

Jacob Arlow och Robert Holt hör till de analytiker som publicerade invändningar mot Fromms skildring, den senare dock med frågetecken också kring Jones version. Carlo Bonomi avslutar sin ovan nämnda artikel med att fråga dessa båda analytiker om hur de ser på sina omdömen nu fyrtio år senare. Arlow skriver bland annat: "Vad beträffar Fromms karakteristik 1958 om en partilinje skulle jag säga att det var ett för brett svep, fastän det i sin andemening var helt korrekt. Det fanns verkligen en grupp vildsinta partisaner runt Freud som inte kunde tåla någon kritik eller avvikelse ... Jag var faktiskt själv också en måltavla

för den gruppen. Som ett resultat kom jag att uppfatta hur attityden mot psykoanalytiska 'kättare' var mer än en enkel fråga om skillnader i teori som indoktrinerades i undervisningen.”

Holt skrev: ”Jag vill bara tillägga att på den tiden var jag helt troende, ännu under inflytande av mina Freud-idealiserande vänner och lärare, och öppen att tro en hel del på vad jag nu ser som en hagiografisk myt.”

Fromm och psykoanalysen i Sverige

Det finns få direkta avtryck av Fromm i publicerad svensk psykoanalytisk eller psykoterapeutisk litteratur i form av polemik, diskussion, citat eller referenser. Icke desto mindre torde åtskilliga analytiker ha påverkats i sin allmänna människo- och livssyn genom läsning av exempelvis Flykten från friheten, Kärlekens konst eller Den destruktiva, människan. En svensk analytiker som tidigt intresserade sig för Fromm och de övriga så kallade neo-freudianerna var Gösta Harding, som bland annat presenterade dessa i offentliga föreläsningar, liksom i sin undervisning vid Ericastiftelsen.

Sin största betydelse för psykoanalysen i Sverige har Fromm haft genom att han med kraft och auktoritet har formulerat en kritik mot de auktoritära inslagen i den psykoanalytiska rörelsen. Hans kritik kom, som skildrats ovan, att koncentreras i kampen för att återupprätta Ranks och Ferenczis heder gentemot Ernest Jones kampanj. Denna kritik var ett viktigt inslag i skapandet av det klimat i vilket Svenska Föreningen för Holistisk Psykoterapi och Psykoanalys bildades. En mer påtaglig betydelse har han haft genom sitt initiativ till skapandet av en ny internationell psykoanalytisk organisation med en icke-hierarkisk och icke-auktoritär struktur, International Federation of Psychoanalytic Societies (IFPS) som bildades i samband med ”Forum för psykoanalys” i Amsterdam 1962. Detta forum var öppet för alla och från Sverige deltog Margit Norell, Marianne Skantz och jag själv.

Ett år senare bildades Arbetsgruppen för Holistisk Psykoterapi med en neofreudiansk inriktning. Efter fem år omvandlades den till Svenska Föreningen för Holistisk Psykoterapi och Psykoanalys. 1969 invaldes föreningen som medlem i IFPS. Flera medlemmar i föreningen har varit verksamma inom IFPS och 1991 anordnades IFPS VI International Conference of Psychoanalysis i Stockholm. Vid denna konferens bestämdes att starta en ny internationell psykoanalytisk tidskrift, International Forum of Psychoanalysis, som alltsedan starten haft sitt huvudkontor i Stockholm.

Fromms betydelse i undervisningen under den tidiga utvecklingen av Svenska Föreningen för Holistisk Psykoterapi och Psykoanalys har främst legat i hans

analys och förståelse av sociala och kulturella krafter och deras inverkan på den enskilde individen. Under dessa år gästades föreningen av flera analytiker från William Alanson White Institute som själva haft Fromm som analytiker, handledare och seminarieledare. Vid ett tillfälle besökte Fromm själv föreningen och ledde ett seminarium på Biskops Arnö. I och med att föreningen under senare år successivt har orienterat sig mot IPA och en huvudsaklig inriktning på intrapsykiska skeenden är numera analysen och intresset för den ömsesidiga inverkan mellan psyke och samhälle svagt utvecklad inom svensk psykoanalys.

Den interpersonella psykoanalys för vilken Erich Fromm var en av pionjärerna och som i dag kan återfinnas som en omfattande rörelse i amerikansk psykoanalys, bland annat i form av "relational psychoanalysis", har nu knappast någon företrädare i Sverige.

Konsten att lyssna

Den som slår upp den här boken i förväntan att det är en lärobok i psykoanalytisk teknik kommer att bli besviken. Det är i linje med Fromms hela tankesätt att det inte går att formulera en handbok i psykoanalytisk teknik. Hans betoning av livsödet som en komplex, formande process och hans syn på självet, där det individuella ansvaret för de handlingar en människa väljer att utföra, innebär att det psykoanalytiska arbetet hela tiden måste ha sin utgångspunkt i lyssnandet till hur analysanden utvecklar sig i hela den polyfona manifestationen av sig själv i tal och tystnad. Till lyssnandet hör också att kunna urskilja de sociala och kulturella krafter som på olika sätt influerar den personliga utvecklingen. I synnerhet lägger Fromm stor vikt vid analysen av maktförhållanden. Liksom i de flesta andra av hans böcker intar olika former av kulturkritik en framträdande plats också i Konsten att lyssna.

Inte sällan formulerar Fromm sina tankar i förhållande till Freud. Bilden av Freuds tänkande utgår uppenbarligen i stor utsträckning från hans egna upplevelser och iakttagelser som analysand och utbildningskandidat, alltifrån hans första möte med psykoanalysen i mitten av 1920-talet. Den som är bevandrad i de tankemodeller som dominerat de senaste decenniernas utveckling inom psykoanalysen kommer att sakna många begrepp och referenser. Det kan därför krävas något av en lyssnandets konst hos läsaren för att uppfatta vad Fromm har att säga som har relevans och betydelse också i dag. Men den som lyssnar väl kommer att uppskatta utbytet.

Rönninge i november 1999

Litteraturförteckning

- Bacciagaluppi, M (1989). Erich Fromms Views on Psychoanalytic 'Technique'. *Contemporary Psychoanalysis*, 25, 2.
- (1996). Guilt according to Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 32, 3.
- Biancoli, R (1995). "Center to Center" Relatedness between Analyst and Patient. *International Forum of Psychoanalysis*, 4, 2.
- (1997). Georg Groddeck, the Psychoanalyst of Symbols. *International Forum of Psychoanalysis*, 6, 2.
- Bokay, A (1998). The Turn of Fortune in Psychoanalysis: The 1924 Rank Debates and the Origins of Hermeneutic Psychoanalysis. *International Forum of Psychoanalysis*, 7, 4.
- Bonomi, C (1998). Ferenczi and Contemporary Psychoanalysis. *International Forum of Psychoanalysis*, 7, 4.
- (1999). Flight into Sanity. Jones allegation of Ferenczis mental deterioration reconsidered. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 3.
- Chrzanowski, G (1993). History of the International Federation of Psychoanalytic Societies. *International Forum of Psychoanalysis*, 1, 3.
- Dupont, J (1998). The Concept of Trauma According to Ferenczi and Its Effects of Subsequent Psychoanalytic Research. *International Forum of Psychoanalysis*, 7, 4.
- Elkind, D (1981). Erich Fromm – 1900-1980. *Contemporary Psychoanalysis*, 17, 4.
- Funk, R (1983). Erich Fromm. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- (1999)- Erich Fromm's Role in the Foundation of the IFPS. *Fromm Forum*, 3.
- (1999). Erich Fromm — Liebe zum Leben, Eine Bild Biographic. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Grey, A (1994). Ferenczi and the Interpersonal School: A Study of Political Climates in Psychoanalysis. *International Forum of Psychoanalysis*, 3, 2.
- Hoffman, K (1998). Frieda Fromm-Reichmann – Her years in Germany 1889-1933. *International Forum of Psychoanalysis*, 7, 2.
- Hoffman, K & Elrod, N (1999). Frieda Fromm-Reichmann: On her contribution to psychoanalytic and psychiatric theory. *International Forum of Psychoanalysis*, 8,1.
- Kwawer, J S (1991). Fromm on Clinical Psychoanalysis. *Contemporary Psychoanalysis*, t.7, 4.
- Lesser, R M (1992). Frommian Therapeutic Practice. *Contemporary Psychoanalysis*, 28, 3.
- Lieberman, E J (1985). Acts of will. The life and work of Otto Rank. New York: Free Press
- Mézáros, J (1998). The tragic success of European psychoanalysis: The Budapest School. *International Forum of Psychoanalysis*, 7, 4.
- Millan, S (1996). Mexican Time. *International Forum of Psychoanalysis*, 5, i-
- Ortmeyer, D H (1998). Revisiting Erich Fromm. *International Forum of Psychoanalysis*, 7,1.

- Rothe, H-J (1996). Karl Landauer and the South West German Psychoanalytic Study Group. *International Forum of Psychoanalysis*, 5,4.
- Silva Garcia, J (1991). Erich Fromm in Mexico. *Contemporary Psychoanalysis*, 25, 2.
- Silver, A-L (1996). Frieda Fromm-Reichmann, Loneliness and Deafness. *International Forum of Psychoanalysis*, 5,1.
- (1999). Frieda Fromm Reichmann and Erich Fromm. *International Forum of Psychoanalysis*, 8,1.
- Smith, N A (1998). Orpha Reviving: Toward an Honorable Recognition of Elisabeth Severn. *International Forum of Psychoanalysis*, 7,4- Stensson, J (1997). Editorial: Nina Coltart, Erich Fromm and the Psychoanalytic Movement. *International Forum of Psychoanalysis*, 6,3.
- Konsten att lyssna
- Akeret, R U (1975). Reminiscences of Supervision with Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 461—463.
- Bacciagaluppi, M (1989). Erich Fromms Views on Psychoanalytic 'Technique'. *Contemporary Psychoanalysis*, 25, 2: 226—243.
- (1991). "More Frommian themes: core-to-core relatedness and 'there is nothing human which is alien to me.'" Paper presented at a Workshop on Frommian Therapeutic Practice, August 30—September 1,1991,1: Verbania-Pallanza, opubl, p n.
- (1991a). The Clinical Fromm: Patient's Change. Introduction. *Contemporary Psychoanalysis*, '4: 579k
- (1993). Ferenczis Influence on Fromm. I: L Aron & A Harris, eds, *The Legacy of Sndor Ferenczi*. Hillsdale och London: Analytic Press, pp 185-198.
- (1993a). Fromm's Views on Narcissism and the Self. I: J Fiscalini & A L Grey, eds, *Narcissism and the Integrated Self*. New York: Columbia University Press, p 91—106.
- Bacciagaluppi, M & Biancoli, R (1993). Frommian Themes in a Case of Narcissistic Personality Disorder. *Contemporary Psychoanalysis*, 29: 441-452-
- Biancoli, R (1987). Erich Fromms therapeutische Annäherung oder die Kunst der Psychotherapie. I: L von Werder, ed, *Der unbekannte Fromm: Biographische Studien*. (Forschungen zu Erich Fromm, II). Frankfurt: Haag + Herchen, pp 101-146.
- (1992). Radical Humanism in Psychoanalysis. *Contemporary Psychoanalysis*, 28: 695-731.
- Burston, D (1991). *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge (Mass) och London: Harvard University Press.
- Chrzanowski, G (1977). Erich Fromm. I: Kindlers Psychologic des 20. Jahrhunderts. *Tiefenpsychologie*, III. Die Nachfolger Freuds. D Eicke, ed. Zurich: Kindler Verlag, 1977/Weinheim: Beltz Verlag, 1982, pp 368—376; engelsk övers *The Work of Erich Fromm. Summing and Evaluation*. *Contemporary Psychoanalysis*, 17, (1981): 457- 467.
- (1993). Erich Fromm (1900-1980) Revisited. Reviews of E. Fromm *The Art of Being and The Revision of Psychoanalysis*. *Contemporary Psychoanalysis*, 29:

541—547.

- Cortina, M (1992). "Erich Fromm's Contribution to Relational Perspectives in Psychoanalysis," manuskript, p 24.
- Crowley, R M (1981). Tribute on Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 441-445.
- Elkind, D (1981). Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 17, 4: 430-434-
- Epstein, L (1975). Reminiscences of Supervision with Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 457—461.
- Feiner, A H (1975). Reminiscences of Supervision with Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 46 ft.
- Freud, S (1953-1974). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (S E)*. I-XXIV. London: The Hogarth Press.
- (1900a). *Dream Interpretation*. S E, IV och V. Svensk övers Drömtydning. Samlade skrifter. II. Stockholm: Natur och Kultur 1996.
  - (1919a). *Advances in Psycho-Analytic Therapy*. S E, XVII, pp 157- 168. Svensk övers Den psykoanalytiska terapins tillvägagångssätt. Samlade skrifter. VIII. Stockholm: Natur och Kultur, under utg.
  - (1937c). *Analysis Terminable and Interminable*. S E, XXIII, pp 209-253. Svensk övers ingår i Psykoanalytisk teknik. Stockholm: Prisma 1977.
- Fromm, E (1947a). *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. New York: Rinehart. Svensk övers Är människan ond eller god? Stockholm: Natur och Kultur 1982, även utg med titeln Själs- harmoni och moral. Stockholm: Natur och Kultur 1962.
- (1951a). *The Forgotten Language: Introduction to the Understanding of Dreams, Fairy Tales and Myths*. New York: Rinehart. Svensk övers Det glömda språket. Stockholm: Natur och Kultur 1989.
  - (1956a). *The Art of Loving*. (World Perspectives, IX, ed Ruth Nanda Anshen), New York: Harper and Row. Svensk övers Kärlekens konst. Stockholm: Natur och Kultur 1972.
  - (1960a). *Psychoanalysis and Zen Buddhism*. I: D T Suzuki, E Fromm & R de Martino, *Zen Buddhism and Psychoanalysis*. New York: Harper and Row, pp 77-141. Svensk övers Zenbuddism och psykoanalys. Stockholm: Rabén & Sjögren 1965.
  - (1964a). *The Heart of Man: Its Genius for Good and Evil*. (Religious Perspectives, XII, ed Ruth Nanda Anshen). New York: Harper and Row. Svensk övers Människohjärtat. Stockholm: Rabén & Sjögren 1965.
  - (1966f). *Evans, R I. Dialogue with Erich Fromm*. New York: Harper and Row.
  - (1966k). *El complejo de Edipo: Comentarios al 'Análisis de la fobia de un niño de cinco años.'* *Revista de Psicoanálisis, Psiquiatría y Psicología*, México, 4: 26-33. Engelsk övers *The Oedipus Complex: Comments on The Case of Little Hans*. I: E Fromm, *The Crisis of Psychoanalysis (1970a)*, pp '88—99.
  - (1970a). *The Crisis of Psychoanalysis. Essays on Freud, Marx and Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
  - 1970c). *The Crisis of Psychoanalysis*. I: E Fromm, *The Crisis of Psychoanalysis*

- (1970a), pp 9-41.
- (1973a). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston. Svensk övers Den destruktiva människan. Stockholm: Natur och Kultur 1976.
  - (1979a). *Greatness and Limitations of Freud's Thought*. New York: Harper and Row, 1980. Svensk övers Freuds psykoanalys: mästerskap och begränsning. Stockholm: Natur och Kultur 1980.
  - (1989a). *The Art of Being*. New York: Crossroad/Continuum 1992.
  - (1990a). *The Revision of Psychoanalysis*. Boulder: Westview Press 1992.
  - (1991c). *Causes for the Patients Change in Analytic Treatment*. *Contemporary Psychoanalysis*, 4: 581—602.
- Funk, R (1972). *Fromms approach to psychoanalytic theory and its relevance for therapeutic work. I: El cardcter social, su estudio, un intercambio de experiencias*. Instituto Mexicano de Psicoanalysis, Coyoacán, pp 17-43.
- Gourevitch, A (1981). *Tribute on Erich Fromm*. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 435-436.
- Grey, A (1992). *Society as Destiny: Erich Fromms Concept of Social Character*. *Contemporary Psychoanalysis*, 28: 344—363.
- (1993). *The Dialectics of Psychoanalysis: A New Synthesis of Fromms Theory and Practice*. *Contemporary Psychoanalysis*, 29: 645-672.
- Horney, K (1942). *Self-Analysis*. New York: W W Norton. Svensk övers Självanalys. Stockholm: Rabén & Sjögren 1968.
- Horney Eckardt, M (1975). *L' Chayim*. Review of Bernhard Landis and Edward S Tauber, eds, "In the Name of Life. Essays in Honor of Erich Fromm." *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 465—470.
- (1982). *The Theme of Hope in Erich Fromm's Writing*. *Contemporary Psychoanalysis*, 18: 141—152.
  - (1983). *The Core Theme of Erich Fromm's Writings and Its Implications for Therapy*. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 11: 391-399.
  - (1992). *Fromm's Concept of Biophilia*. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 20: 233—240.
- Jung, C G (1963). *Memories, Dreams, Reflections*, ed Aniela Jaffe, New York: Pantheon Books. Svensk övers Mitt liv. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1979.
- Kretschmer, E (1921). *Körperbau und Charakter*. Berlin: Springer Verlag. Svensk övers Kroppsbyggnaden och karaktären. Stockholm: Natur och Kultur 1926.
- Kwawer, J S (1975). *A Case Seminar with Erich Fromm*. *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 453-455.
- (1991). *Fromm on Clinical Psychoanalysis*. *Contemporary Psychoanalysis*, 27: 608—623.
- Landis, B (1975). *Fromm's Theory of Biophilia-Necrophilia. Its Implications for Psychoanalytic Practice*. *Contemporary Psychoanalysis*, 11: 418-434.
- (1981). *Fromm's Approach to Psychoanalytic Technique*. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 537-551.

- (1981a). Erich Fromm. The William Alanson White Institute Newsletter, 15,1: 2-4.
- Lesser, R M (1992). Frommian Therapeutic Practice. Contemporary Psychoanalysis, 28: 483-494.
- Luban-Plozza, B & Egle, U (1982). Einige Hinweise auf die psychotherapeutische Einstellung und den Interventionsstil von Erich Fromm. Patientenbezogene Medizin, 5: 81-94.
- Marx, K (1932). Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. I: K Marx & Engels, Historisch-kritische Gesamtausgabe (= MEGA). Werke-Schriften-Briefe, im Auftrag des Marx-Engels-Lenin-Instituts Moskau. 1. Abt Sämtliche Werke und Schriften mit Ausnahme des Kapital, zit 1,1—6, Berlin; pp 607-621.
- Norell, M (1975). Reminiscences of Supervision with Erich Fromm. Contemporary Psychoanalysis, 11: 456b
- (1981). Wholly Awake and Fully Alive. Contemporary Psychoanalysis, 17: 451-456
- Nyanaponika Mahathera (1973). The Heart of Buddhist Meditation. New York: Samuel Weiser.
- Reich, W (1933). Charakteranalyse: Technik und Grundlagen. Wien: Verlag für Sexualpolitik.
- Schechter, D E (1971). Of Human Bonds and Bondage. I: B Landis & E S Tauber, eds, In the Name of Life: Essays in Honor of Erich Fromm. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp 84—99.
- (1981). Tribute on Erich Fromm. Contemporary Psychoanalysis, 17: 445-447-
- (1981a). Contributions of Erich Fromm. Contemporary Psychoanalysis, 17: 468-480.
- (1981b). On Fromm. The William Alanson White Institute Newsletter, 15,1:10.
- Sheldon, W H (1942). The Varieties of Temperament. New York/London: Harper and Brothers.
- Silva Garcia, J (1984). "Notes on Psychoanalysis and the Selection of Candidates for Training." Paper presented to the IV. Conferencia Científica de la Federación Internacional de Sociedades Psicológicas, Madrid 1984, p 18.
- (1990). Dreams and Transference. American Journal of Psychoanalysis, 50: 203-213.
- Skinner, B F (1971). Beyond Freedom and Dignity. New York: Knopf. Svensk översättning: Frihet och värdighet. Stockholm: Norstedts 1973.
- Spengler, O (1918, 1922). Untergang des Abendlandes. I-II. München. Svensk översättning: Västerlandets undergång. I-II. Stockholm: Atlantis 1996-1997.
- Spiegel, R (1981). Tribute on Erich Fromm. Contemporary Psychoanalysis, 17: 436-441-
- (1983). "Erich Fromm. Humanistic Psychoanalyst 1900-1980." Presentation to the 40th anniversary of the William Alanson White Institute. New York 1983, p 5.
- Tauber, E S (1959). The Role of Immediate Experience for Dynamic Psychiatry. The Sense of Immediacy in Fromm's Conceptions. I: Handbook of Psychiatry. New York, pp 1811—1815.
- (197 f)- Erich Fromm: Clinical and Social Philosopher. Contemporary Psychoanalysis, 15: 201—213.
- (1980). "Fromm — The Man." Presentation in honor of Erich Fromm at the William

Publication of **fromm-online.org**. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

Alanson White Institute, New York, June 18,1980, p3.

- (1981). Symbiosis, Narcissism, Necrophilia-Disordered Affect in the Obsessional Character. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 9: 33—49.
  - (1981a). Tribute on Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 448-449-
  - (1982). *Psychoanalysis*. New York: William Alanson White Psychoanalytic Society, pp 119-132.
  - (1988). Exploring the Therapeutic Use of Counter-transference Data. I: Essential Papers On Counter-transference, Ed B Wolstein, New York: New York University Press, pp 111-119.
- Tauber, E S & Landis, B (1971). On Erich Fromm. I: B Landis & E S Tauber, eds, In the Name of Life: Essays in Honor of Erich Fromm. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp 1-11.
- Werder, L von (1990). *Alltägliche Selbstanalyse: Freud—Fromm—Thomas*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, p 239.
- Whitehead, A N (1967). *The Function of Reason*. Boston: Beacon Press.
- Witenberg, E G (1981). Tribute on Erich Fromm. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 449—450.
- Wolstein, B (1981). A Historical Note on Erich Fromm: 1955. *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 481—485.